Jacek Bojarski, Wojciech Chudziak

Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Kałdusie (województwo kujawsko-pomorskie), stanowiska 1, 2 i 4 (badania w latach 2005–2007)

Uwagi wstępne

Prowadzone przez Instytut Archeologii UMK w Toruniu[1] nieprzerwanie od 1996 r. systematyczne badania wykopaliskowe przy Górze św. Wawrzyńca w Kałdusie obejmują swym zasięgiem wszystkie główne człony wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego stanowiącego pozostałość przedlokacyjnego Chełmna. W jego skład wchodzi grodzisko (stan. 3), osada podgrodowa (stan. 2) i trzy cmentarzyska szkieletowe, zlokalizowane w różnych częściach omawianego ośrodka (stan. 1, 2 i 4; ryc. 1, 2). W przypadku cmentarzysk szczegółowego opracowania doczekały się dotychczas materiały pochodzące z badań prowadzonych w latach 1997–1999 na stan. 1 (Wczesnośredniowieczne cmentarzysko 2006). Z uwagi na planowaną w tym miejscu inwestycję związaną z budową stacji naukowo-badawczej połączonej ze stałą ekspozycją badania na tym stanowisku zostały wznowione w 2005 r. W tym samym roku zakończone zostały również szerokopłaszczyznowe badania prowadzone na stan. 4. Wstępne opracowanie wyników tych badań zostało przedstawione na trzech kolejnych Sesjach Pomorzoznawczych i opublikowane w materiałach pokonferencyjnych (Bojarski 2003; 2005; 2007). Jedynie na stan. 2 prace archeologiczne rozpoczęte w 2002 r. były kontynuowane do 2006 r. włącznie (ryc. 3). Dotychczas ukazały się drukiem wstępne opracowania wyników badań prowadzonych w 2003 r. (Koperkiewicz 2005)[2].

Stanowisko 1 (badania 2005 rok)

Usytuowane na piaszczystej wydmie, bezpośrednio na południe od Góry św. Wawrzyńca cmentarzysko ma już swoją bogatą literaturę przedmiotu, którą zawdzięcza prowadzonym w tym miejscu od 1876 r. różnego rodzaju i o różnym zakresie pracom wykopaliskowym. Do 1999 r. odkryto łącznie ok. 470 grobów[3] (Drozd 2006). W 2005 r. skoncen-

[1] Badania prowadzą pracownicy Zakładu Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Instytutu Archeologii UMK w Toruniu pod kierunkiem prof. W. Chudziaka. Bezpośrednio na cmentarzysku badaniami kierowali mgr mgr A. Koperkiewicz i V. Stawska (2005 r.) oraz dr J. Bojarski (2006 r.). Prace finansowane były ze środków przyznanych przez Komitet Badań Naukowych w ramach projektu badawczego „Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie – *chełmiński sedes regni principalis*" (grant KBN 1H01H 052 27). Pomiary antropologiczne w terenie prowadziła dr A. Drozd. Po zakończeniu badań kości przekazane zostały do Instytutu Ekologii i Ochrony Środowiska Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UMK w Toruniu, gdzie poddane zostały szczegółowej analizie antropologicznej pod kierunkiem dr. T. Kozłowskiego.

[2] W celach porządkowych dokonano sztucznego podziału stan. 2 na część północną związaną z osadą (stan. 2a) i część południową związaną z cmentarzyskiem szkieletowym (stan. 2b). Dla potrzeb tego opracowania zrezygnowano z tego podziału i zastosowanej wówczas numeracji.

[3] Dokładna liczba grobów jest trudna do ustalenia z uwagi na brak pewnych danych o liczbach pochówków pochodzących ze starszych badań (Drozd 2006, tab. 1).

trowano się na przebadaniu obszaru cmentarzyska bezpośrednio przyległego do krawędzi starego wybierzyska piasku, powstałego w miejscu prowadzenia pierwszych prac eksploracyjnych, jeszcze przed II wojną światową (ryc. 3). Wykopy wytyczono w nawiązaniu do istniejącej siatki arowej, stycznie do arów badanych w latach 1997–1999. Poszerzono w ten sposób obszar dotąd najsłabiej rozpoznany, zlokalizowany w północno-zachodniej części cmentarzyska. W sumie eksploracją objęto teren o powierzchni 2,6 a (ryc. 4). Oprócz 15 wczesnośredniowiecznych grobów szkieletowych i jednego grobu domniemanego, odkryto 19 jam posłupowych oraz 14 różnego rodzaju jam gospodarczych i trzy ciałopalne groby popielnicowe z wczesnej epoki żelaza.

Cmentarzysko w badanej części przykrywały nawarstwienia współczesne, w tym hałdy piasku powstałe zapewne w trakcie poprzednich prac wykopaliskowych. Ponadto natrafiono na ślady wcześniejszych penetracji w postaci różnej wielkości wkopów przecinających bądź całkowicie niszczących jamy grobowe i ich zawartość (ryc. 5). Granice jam grobowych były słabo czytelne, zakłócone, kości w ich obrębie przesunięte, pochówki niekompletne, pozbawione czaszek. Utrudniło to w znacznym stopniu określenie pierwotnej orientacji i układu zmarłych w grobach, określenie ich wieku i płci oraz analizę składu i jakości wyposażenia. Tylko w pięciu grobach odsłonięto kości w pierwotnym ułożeniu (groby: 147, 155, 157–159), chociaż bliskość krawędzi wybierzyska naraziła je na częściową erozję. Należy przypuszczać, że badany obszar w znacznej części pokrywał się z wykopami z 2. poł. XIX i początku XX w. (Drozd 2006, ryc. 7). Tym należałoby tłumaczyć także dość duże puste przestrzenie między odsłoniętymi jamami. Świadczą także o tym liczne fragmenty kości ludzkich oraz przedmioty pochodzące ze zniszczonego wyposażenia zalegające w humusie i warstwach kulturowych przykrywających badaną część cmentarzyska (ryc. 6: a–d).

We wszystkich lepiej zachowanych jamach grobowych szkielety ułożone były wzdłuż osi E–W lub z nieznacznym odchyleniem od tego kierunku, z czaszką skierowaną w każdym przypadku na zachód lub północny zachód. Wstępne ustalenia antropologiczne przeprowadzone w terenie wskazują, że w odkrytych grobach pochowano dziewięciu dorosłych osobników, w tym jedną kobietę i trzech mężczyzn w wieku *maturus-adultus*, dwa groby zawierały szczątki dzieci w wieku *infans I*, jeden zaś szkielet osobnika młodocianego. W stosunku do dwóch grobów nie udało się ustalić ani wieku, ani płci pochowanych w nich osób. W żadnej z jam nie zaobserwowano śladów jakichkolwiek konstrukcji drewnianych w typie obstaw lub trumien. Efektem opisanych wyżej zniszczeń mógł być także ubogi zestaw przedmiotów odkrytych przy szkieletach. Tylko w jednym grobie (grób 159) odkryto zapewne kompletne wyposażenie (nie zachowała się dolna część szkieletu), składające się brązowego kabłączka skroniowego oraz z kolii paciorków szklanych. W trzech grobach na wysokości kości miednicy znaleziono ułamki żelaznych przedmiotów (ryc. 6: e), w jednym natomiast krzemień-skałkę.

Na podstawie dotychczasowych badań chronologia omawianego cmentarzyska określona została na 2. poł. XI (?), XII – 1. ćw. XIII w. (Chudziak 2006a). W takim przedziale czasowym umieszczać należałoby również datowanie pojedynczych grobów odsłoniętych w 2005 r.

Stanowisko 2 (badania w latach 2005–2006)

Systematyczne prace badawcze obejmujące południową część stan. 2 rozpoczęto w 2003 r. (Weinkauf 2005). Rok wcześniej na terenie osady podgrodowej odsłonięto jeden zniszczony grób szkieletowy oraz fragmenty kości ludzkich występujących szczególnie często właśnie w południowej partii osady (ryc. 3). Przypuszczano wówczas, że uchwycony został wschodni zasięg cmentarzyska związanego ze stan.1. W ciągu pierwszych dwóch sezonów (lata 2003–2004) odsłonięto i zadokumentowano 45 jam grobowych tworzących dość zwarty pas o długości ok. 18 m i szerokości 10–12 m, zajmujący najbardziej wyeksponowany fragment kulminacji terenowej usytuowanej bezpośrednio na południowy wschód od Góry św. Wawrzyńca (ryc. 7). W jego obrębie wyróżniono dwie grupy grobów różniące się przede wszystkim orientacją i lokalizacją w stosunku do granic osiedla. Pierwsze skupisko z grobami układającymi się wzdłuż osi NW–SE znajdowało się bliżej południowej granicy osady, w odległości ok. 5 m od jam gospodarczych, drugie zaś, o orientacji W–E, umiejscowione było dalej na południe. Zmienna orientacja i różnice stwierdzone w wyposażeniu grobów zinterpretowane zostały jako dowód na dwie fazy użytkowania cmentarza (Koperkiewicz 2005, 167).

Podjęte w dwóch kolejnych sezonach (lata 2005–2006) badania nastawione były na pełniejsze rozpoznanie zasięgu cmentarzyska w kierunku zachodnim i południowym. Ważną kwestią było rozwiązanie problemu powiązań chronologiczno-przestrzennych omawianego cmentarzyska z grobami występującymi na sąsiednich nekropolach, tj. stan. 1 i stan. 4. W związku z powyższym wykopy badawcze wytyczono na południe i zachód od odsłoniętych wcześniej grobów, równolegle do biegnącego po linii NW–SE rowu (obiekt 188), rozdzielającego pozornie część

mieszkalną osady (*profanum*) od części cmentarnej (*sacrum*). W ten sposób uchwycono kolejnych 18 jam grobowych. Wszystkie znajdowały się po południowo-zachodniej stronie rowu, nie przekraczając tej linii, chociaż w trzech przypadkach rów przecinał jamy grobowe (groby: 54, 55 i 59). Rozplanowanie grobów cechował bardziej luźny układ i mniejsza regularność. Potwierdzono natomiast wcześniejsze wnioski dotyczące istnienia dwóch grup grobów – południowej z grobami orientowanymi po linii W–E oraz północnej (bliżej rowu) z jamami ukierunkowanymi wzdłuż linii NW–SE lub NWW–SEE. Niewielkie skupisko tworzyło sześć jam grobowych (groby 57–59, 61–63) zajmujące najbardziej skrajną, zachodnią pozycję na badanym cmentarzysku. Za typową dla tego cmentarzyska uznano zachodnią lub północno-zachodnią orientację szkieletów. Płytkie zaleganie jam grobowych naraziło je na niszczące działanie orki, która nie tylko przyczyniła się do zacierania granic jam, ale przede wszystkim niszczenia szkieletów, zwłaszcza czaszek, jak również wyposażenia. W wielu przypadkach niemożliwe było określenie pierwotnej orientacji i układu kości, przesuniętych w trakcie prac rolnych. Niektóre szkielety miały zaburzony porządek anatomiczny, w wielu brakowało części szkieletu, w tym czaszek (ryc. 8: a, c, e, i–j).

Cztery sezony prac archeologicznych przyniosły w sumie odkrycie 62[4] grobów z 63 pochówkami; jeden grób zawierał dwa szkielety. Jest to już na tyle znacząca próba, że można dokonać pierwszego wstępnego podsumowania dotychczasowych wyników badań i na tej podstawie wyciągnąć wnioski odnoszące się do całej nekropoli. Wnioski te można również próbować skonfrontować z danymi uzyskanymi dla cmentarzysk ze stan. 1 i 4, na których prace już ukończono.

Układ grobów na cmentarzysku dobrze ilustruje rozwój przestrzenny nekropoli. Wyraźnie wyodrębnia się wschodnia część cmentarzyska, charakteryzująca się największą gęstością występowania jam grobowych. Stwierdzono w tym miejscu przecinanie się granic grobów lub częściowe nakładanie się na siebie, co można tłumaczyć albo następstwem czasowym, albo związkami rodzinnymi zmarłych pochowanych w tych grobach. Odkryte groby układają się rzędowo wzdłuż dwóch osi wychodzących ze skupiska we wschodniej części cmentarzyska. Jedna oś biegnie po linii NW–SE, druga zaś po linii W–E, z dwoma szeregami grobów. W zachodniej części cmentarzyska, stanowiącego bez wątpienia jego peryferie, stwierdzono trzy szeregi grobów, oddzielonych od siebie pustą przestrzenią o szerokości ok. 5 m (ryc. 7).

Wszystkie odsłonięte w całości jamy grobowe miały kształt prostokątny z lekko zaokrąglonymi narożnikami. Długość i szerokość jam grobowych dostosowana była do wieku i wzrostu zmarłego. Pierwotna głębokość grobów jest trudna do ustalenia, z uwagi na intensywność prac rolnych powodujących niszczenie górnych partii wypełniska. W 12 jamach (19%) zachowały się ślady drewna, w postaci ciemnych smug wzdłuż dłuższych lub rzadziej krótszych boków, stanowiących pozostałość obstaw-trumien. Niewiele można niestety powiedzieć na temat ich konstrukcji poza tym, że zestawiano je bez użycia żelaznych gwoździ. Dwa gwoździe znalezione przy szkieletach występowały w okolicach miednicy i ich obecność tłumaczyć można raczej praktykami pogrzebowymi.

Biorąc pod uwagę układ jam grobowych, stwierdzić można przewagę ilościową grobów o orientacji NW–SE, których było 35 (55%), nad grobami ułożonymi wzdłuż osi W–E (16) lub z nieznacznym odchyleniem od tej osi (11), łącznie stanowiących niecałe 43% (ryc. 9). Zmarli byli układani w grobach głową w kierunku północno-zachodnim (57,6%), zachodnim (28,8%) lub zachodnio-północno-zachodnim (pozostałe 12%). Tylko w jednym przypadku szkielet ułożony był czaszką w kierunku E (grób 50; ryc. 10).

Przeprowadzona dotychczas wyłącznie wstępna obserwacja i pomiar cech fizycznych odkrytych w grobach szkieletów wskazują na przewagę zmarłych w wieku *adultus-senilis*, łącznie prawie 48%, nad grupą dzieci (*infans I i II*) – 25% i grupą osobników młodocianych (*juvenis*) – 11%. Stosunkowo dużą grupę stanowią niestety groby, bo aż 15%, z których szczątki pozostały jeszcze nierozpoznane (ryc. 11). Wśród szkieletów lepiej zachowanych tylko 42 przydzielono do poszczególnych grup wiekowych. Podział ten przedstawiał się następująco: 11 szkieletów (17,5%) przydzielono do grupy *infans I*, pięć (7,9%) *do infans II*, dziewięć (14,3%) do *juvenis*, osiem (12,7%) do *adultus*, cztery (6,3%) do *maturus*, pięć (7,9%) do *senilis* i 11 (17,5%) do ogólnej grupy dorosłych. Porównując wiek zmarłych z uwzględnieniem ich płci, odnotowano występowanie dysproporcji w grupie *adultus*, do której przyporządkowano pięć szkieletów męskich i tylko trzy kobiece oraz w grupie *senilis*, którą reprezentował jeden szkielet kobiety i cztery szkielety mężczyzn.

[4] Jeden z grobów (grób 38) uchwycono tylko częściowo w profilu wykopu, pozostawiono go do eksploracji w kolejnym sezonie badawczym.

Sytuacja ta stawia na razie to cmentarzysko w dość wyjątkowym położeniu, w porównaniu z sytuacją stwierdzoną na stan. 1 i 4. Nie zauważono natomiast żadnych dysproporcji między liczbą pochówków kobiet i mężczyzn; tych pierwszych było 17, drugich zaś 16. Być może relacje te zmienią się po otrzymaniu pełnych danych antropologicznych (ryc. 12).

Przedmioty wchodzące w skład wyposażenia zmarłych stwierdzono w 38 grobach, co stanowi 60% ogółu. Najczęściej były to podstawowe narzędzia takie jak noże, które występowały w 25 grobach (40%), krzesiwa (5 grobów), osełki (3 groby) czy inne drobne przedmioty (ryc. 13). Zazwyczaj wkładano je do grobów jako jedyny przedmiot wyposażenia lub jako część większego zestawu narzędzi. W dwóch grobach, charakteryzujących się bogatym wyposażeniem, znaleziono po dwie sztuki noży. Nie były wyznacznikiem płci, ponieważ równie często znajdowały się w grobach męskich i kobiecych oraz w grobach dzieci. Inaczej ozdoby, które można uznać za dość wyraźny wyznacznik grobów kobiecych – zwłaszcza kabłączki, które odkryto w 12 grobach kobiecych (19% ogółu). Występowały pojedynczo lub po dwa (cztery razy), rzadko w większej liczbie – np. 7 sztuk, co stwierdzono w bogato wyposażonych grobach zawierających szczątki kobiet zmarłych w wieku *juvenis* (groby 34, 42 i 43). Pierścionki wchodziły w skład wyposażenia ośmiu grobów (13%), były to przeważnie proste taśmowate obrączki wykonane z brązu, noszone pojedynczo. W dziewięciu grobach (14,5%) wystąpiły paciorki szklane, rzadziej kamienne, srebrne lub ołowiane, składające się na kolie lub stanowiące element stroju. Najczęściej lokalizowano je w grobach dzieci (*infans I i II*) oraz w grobach osobników młodocianych. Wśród przedmiotów o szczególnym znaczeniu można wymienić znalezione w dwóch grobach monety, fragment obucha topora, grot oszczepu oraz fragmenty wiadra, z którego zachowały się cztery żelazne obręcze (ryc. 8: k). Analiza jakości asortymentu przedmiotów i ich względnej wartości wskazuje na duży udział grobów o bogatym wyposażeniu, a więc zawierających kilka-kilkanaście różnych kategorii przedmiotów (ryc. 14). Groby tak wyposażone stanowiły łącznie prawie 26%. Jest to kolejny ważny wyróżnik omawianego cmentarzyska w skali całego zespołu osadniczego.

Podsumowując dotychczasowe wyniki badań, można wyciągnąć następujące wnioski. Odsłonięte na tym cmentarzysku groby wchodzą w skład prawdopodobnie niewielkiej, wyodrębnionej nekropoli, związanej bezpośrednio z osadą podgrodową. Chowano na niej osoby o dość wysokim statusie majątkowym, o czym świadczy stosunkowo wysoki udział grobów wyposażonych (ponad 60%), w tym grobów zawierających bogate i zróżnicowane wyposażenie (w sumie prawie 26%). Zwraca również uwagę wysoki udział grobów dzieci i osobników młodocianych stanowiących razem 36%. Rozwój cmentarza następował w kierunku zachodnim i mógł przypadać na dwie fazy, o czym świadczą dwa pasy grobów o zmienionej orientacji jam. Początek użytkowania, określony na podstawie bardziej czułych chronologicznie przedmiotów, przypadał zapewne na 2. poł. XI lub początek XII w., kres zaś jego użytkowania ok. poł. XII w. Nie jest jednak wykluczone dłuższe funkcjonowanie cmentarza, z czym należałoby wiązać fakt wykopania rowu oddzielającego zabudowę mieszkalną z najmłodszej fazy użytkowej) od właściwej nekropoli (Błędowski, Chudziak, Weinkauf 2007; Chudziak, Weinkauf w druku). Zniszczenie kilku grobów w trakcie kopania tego rowu świadczyłoby jednak o tym, że wiedza na temat przebiegu dokładnych granic cmentarza była już w tym czasie niepewna. Problem ten wymaga jednak jeszcze bardziej dokładnych studiów, które będą dopiero możliwe po pełnym rozpoznaniu osady i cmentarzyska, a zwłaszcza synchronizacji występujących w obu partiach stanowiska nawarstwień kulturowych i związanych z nimi obiektów osadniczych.

Stanowisko 4 (badania w 2005 roku)

Badania na położonym w południowej części zespołu osadniczego cmentarzysku zostały już zakończone (ryc. 2). W ostatnim sezonie skupiono się na rozpoznaniu południowo-zachodniego fragmentu nekropoli, położonego w strefie krawędziowej bocznej dolinki erozyjnej, mającej swoje ujście w dolinie Wisły. Bezpośrednio od krawędzi dolinki stanowisko odgradzał wydłużony pagórek wydmowy o wysokości względnej prawie 3 m, podwyższony dodatkowo ziemią spiętrzona, najprawdopodobniej, podczas badań K. Lakowitza w 1897 r. (Drozd 2006, 17; Bojarski 2007). W poprzednich sezonach (lata 2000–2004) przebadano już cały obszar stanowiska, poza wspomnianym południowo-zachodnim odcinkiem (ryc. 15: A). Prowadzenie prac w tym miejscu utrudniały porastająca ten teren roślinność w postaci drzew i krzewów. Piaszczyste podłoże oraz korzenie drzew przyczyniły się do znacznych zniszczeń cmentarzyska. Dodatkową destrukcję spowodowały przecinające wydmę stare transzeje wojskowe. Wykopy założono na dość zwartej powierzchni 4 a odsłaniając 23 jamy grobowe. Łącznie po sześciu sezonach badań wyeksplorowano obszar 43 a, na którym odkryto 480 grobów szkieletowych i kilkanaście domniemanych jam grobowych (Bojarski 2007, ryc. 2).

Peryferyjna część cmentarzyska badana w 2005 r. na tle zasadniczej części nekropolii charakteryzowała się stosunkowo małym zagęszczeniem występowania grobów (ryc. 15: B). Stan zachowania większości jam grobowych był bardzo zły (szkielety mocno zniszczone, niekompletne, poprzerastane korzeniami, uszkodzone przez zwierzęta lub przez erozję krawędzi parowu); w kilku przypadkach zachowały się pojedyncze kości, często wtórnie przemieszczone (ryc. 16: a, c; 17: a). Tylko w 12 grobach odsłonięto szkielety nadające się do wykonania pomiarów antropologicznych[5] i określenia w przybliżeniu wieku i płci. Głębokość zalegania szkieletów była wypadkową pierwotnej konfiguracji terenu i późniejszych prac ziemnych. Wyżej znajdowały się groby, których jamy wkopano w nasyp wydmy. Orientacja i układ kości w grobach nie odbiegały od stwierdzonego w poprzednich czterech sezonach badań prowadzonych na tym stanowisku. Najczęściej jamy grobowe zorientowane były wzdłuż osi E–W lub z niewielkim odchyleniem na N lub S. W dwóch przypadkach jama miała orientację N–S (groby 476, 477). Były to groby usytuowane na zachodnim końcu nekropoli, zawierające szkielety w pozycji na boku (ryc. 15: B). Kości w grobach charakteryzował najczęściej układ wschód–zachód. Czaszki skierowane były 11 razy na W, cztery razy na E, dwa razy na NW, jeden raz SW, N i S. W trzech grobach kości brakowało lub zalegały na złożu wtórnym. Najczęściej szkielet ułożony był na wznak, a tylko w dwóch jamach, zorientowanych po linii N–S, na boku w pozycji skurczonej. W pięciu grobach zachowały się wzdłuż dłuższych boków negatywy drewnianych obstaw lub resztek trumien. W 11 grobach odkryto przedmioty codziennego użytku lub ozdoby (ryc. 16–18); najczęściej noże (dziewięć grobów) oraz stanowiące ozdobę głowy kabłączki skroniowe odkryte w pięciu grobach (od 1 do 6 sztuk; ryc. 18: c). Ponadto znaleziono dwie osełki, w tym jedną fyllitową (grób 479; ryc. 18: b) oraz trzy brązowe taśmowate pierścionki (ryc. 17: e; 18: e). Wśród przedmiotów szczególnie ważnych wymienić należy dwie monety, odkryte w grobach 462 i 468, oraz fragment wagi brązowej, tzw. widelec, pochodzący ze zniszczonego grobu 463 (ryc. 18: d). W zniszczonym przez korzenie drzewa grobie 462 odkryto naczynie ceramiczne (ryc. 18: f).

Chronologia odkrytych grobów mieści się w przedziale czasowym przypadającym na okres od początku XI do końca XII w.

[5] Por. przyp. 2.

Podsumowanie

Na podstawie wyników dotychczasowych badań dokonać można wstępnej analizy porównawczej trzech cmentarzysk wchodzących w skład wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Kałdusie (ryc. 19). W wyniku wieloletnich prac wykopaliskowych prowadzonych w ich obrębie odkryto, uwzględniając także badania z XIX i XX w., ponad 1030 wczesnośredniowiecznych grobów szkieletowych. Najbardziej zróżnicowane pod względem formalnym jest cmentarzysko zlokalizowane na stan. 4. Odkryte tu ślady świadczą o użytkowaniu tego miejsca do celów sepulkralnych przez prawie dwa stulecia. W okresie tym znacznie zwiększyła się powierzchnia nekropoli i doszło do czytelnych zmian w rozplanowaniu grobów oraz ich orientacji. Obok pochówków ze szkieletami o zachodniej orientacji liczne były także groby, w których szkielet ułożony był czaszką na wschód, północny zachód czy południowy wschód czy nawet po linii północ–południe. Na stan. 1 przeważały groby o orientacji zachodniej z niewielkim udziałem grobów z czaszkami ukierunkowanymi na wschód, zlokalizowanymi we wschodniej części nekropoli. Na stan. 2 prawie wszystkie szkielety wykazywały zachodnią lub północno-zachodnią orientację. Wyraźne różnice występowały także, jeśli wziąć pod uwagę występujące w jamach ślady konstrukcji drewnianych. Największy ich procentowy udział stwierdzono na stan. 4, a najmniejszy na stan. 1, zdecydowanie młodszym od dwóch pozostałych. Niewielkie, ale istotne rozbieżności, dostrzec można także analizując zmiany w natężeniu śmiertelności w populacjach ludności chowanej na poszczególnych cmentarzach. Na każdym z nich potwierdzona jest wysoka śmiertelność dzieci, od ponad 20% na stan. 1, 25% na stan. 2 do ponad 30% na stan. 4. Wyraźniejsze różnice widoczne są zwłaszcza w grupie wiekowej *juvenis*, w której najwyższą śmiertelność wskazać można na stan. 2 (ponad 10%). Ostatnimi ważnymi elementami poddanymi wstępnej analizie porównawczej są rodzaj i bogactwo wyposażenia grobowego. Mimo dość jednolitego pod względem udziału procentowego składu darów grobowych, istotne różnice występują w liczbie grobów zawierających wyposażenie. Najwyższy udział pochówków z darami występuje na cmentarzysku 2 i wynosi 60%, dużo mniejszy jest udział grobów z wyposażeniem na stan. 1, i najmniejszy na stan. 4, bo wynoszący zaledwie 45%. To ostatnie stanowisko wyraźnie jednak odstaje od pozostałych pod względem liczby odkrytych w grobach monet (aż 11%), w tym dwóch skarbów kruszcu srebrnego. Taki stan rzeczy w dużej mierze można tłumaczyć

nierównym rozpoznaniem pozostałych stanowisk, zwłaszcza najsilniej zniszczonego cmentarzyska na stan. 1, z którego pochodzą 24 egzemplarze pozbawione kontekstu, odkryte podczas badań prowadzonych w XIX i na początku XX w. (Chudziak 2006b, 61).

Istotne zwłaszcza z punktu widzenia etapów funkcjonowania badanego ośrodka osadniczego są również dotychczasowe ustalenia dotyczące chronologii poszczególnych nekropolii (Chudziak 2003). Za najstarsze uznać należy cmentarzysko odsłonięte na stan. 4 datowane na okres od początku XI do 2. poł. XII w., nieco młodsza i stosunkowo krótkotrwałe była natomiast nekropolia, której pozostałości odsłonięto na stan. 2 datowana od 2. poł. XI lub początków XII w. do poł. tego stulecia. Zdecydowanie najmłodszy jest trzeci z cmentarzy usytuowany na południe od Góry św. Wawrzyńca użytkowany od schyłku XI do 1. poł. XIII w. Synchronizując omawiane cmentarze z pozostałymi członami badanego zespołu osadniczego, stwierdzić należy, że najstarsze groby odkryte na stan. 4 wiązać można z najwcześniejszymi znanymi dotąd fortyfikacjami występującymi na północ od Góry św. Wawrzyńca oraz reliktami bazyliki wczesnoromańskiej i towarzyszącymi jej reliktami drewnianej zabudowy mieszkalnej z 1. poł. XI w. W 2. poł. XI w. zmarłych zaczęto chować zapewne również w obrębie dwóch kulminacji terenowych bezpośrednio na południe (stan. 1) i południowy wschód od grodu (stan. 2). Z tego okresu znane są jedynie pojedyncze obiekty osadnicze, co pozwala założyć, że zasadnicza część zabudowy omawianego ośrodka mieściła się jeszcze na północ od Góry św. Wawrzyńca. Największy rozkwit osady podgrodowej o charakterze rzemieślniczo-handlowym przypadł dopiero na XII i początek XIII w., kiedy zmarłych chowano w różnych punktach omawianego zespołu osadniczego. Nie oznacza to jednak, że wszystkie omawiane cmentarze funkcjonowały przez cały ten okres. Już ok. poł. XII w. zaprzestano użytkować sąsiadujący bezpośrednio z osadą rzemieślniczo-handlową cmentarz odkryty w obrębie stan. 2, a pod koniec XII w. cmentarz odsłonięty na stan. 4. Najdłużej zmarłych chowano na stan. 1, gdzie odkryto groby datowane zapewne na lata 20. XIII w.

Sformułowanie bardziej szczegółowych wniosków dotyczących całości przestrzeni nekropolicznej odsłoniętej pod Górą św. Wawrzyńca w Kałdusie stanie się możliwe po zakończeniu pełnego opracowania wszystkich odkrytych materiałów źródłowych pochodzących ze stan. 4 i dokonaniu rozwarstwienia chronologicznego faz użytkowania tego cmentarzyska[6]. Na rozstrzygnięcie wielu innych ważnych kwestii przyjdzie zaczekać do zakończenia prac terenowych prowadzonych już tylko w obrębie cmentarzyska znajdującego się na stan. 2.

[6] W chwili obecnej trwają prace nad przygotowaniem części katalogowej i analizy odkrytych na tym cmentarzysku grobów. Opublikowanie materiałów w ramach serii wydawniczej „Mons Sancti Laurentii", 5 planowane jest na 2009 r.

Bibliografia

Błędowski P., Chudziak W., Weinkauf M.

2007 *Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005)*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrolska, Elbląg, s. 249–261.

Bojarski J.

2003 *Cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie na ziemi chełmińskiej (stanowisko 4). Wstępne wyniki badań*, [w:] *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 19–32.

2005 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Kałdusie koło Chełmna (stanowisko 4). Badania 2002–2003*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 103–118.

2007 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie koło Chełmna (stanowisko 4). Wstępne wyniki badań*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, red. G. Nawrolska, Elbląg, s. 263–274.

Chudziak W.

2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, „Mons Sancti Laurentii", 1, Toruń.

2006a *Chronologia cmentarzyska*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, „Mons Sancti Laurentii", 3, red. W. Chudziak, Toruń, s. 157–160.

2006b *Uwagi wstępne*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, „Mons Sancti Laurentii", 3, red. W. Chudziak, Toruń, s. 61–62.

Chudziak W., Weinkauf M.
w druku *Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 2 (badania w latach 2005–2007)*, [w:] *XVI Sesja Pomorzoznawcza*, Szczecin.

Drozd A.
2006 *Historia badań i stan opracowania materiałów źródłowych*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, „Mons Sancti Laurentii", 3, red. W. Chudziak, Toruń, s. 13–25.

Koperkiewicz A.
2005 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2b*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 157–169.

Weinkauf M.
2005 *Wczesnośredniowieczna osada podgrodowa w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania 2002–2003)*, [w:] *XIV Sesja Pomorzoznawcza*, 2, *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 119–134.

Wczesnośredniowieczne cmentarzysko
2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, „Mons Sancti Laurentii", 3, red. W. Chudziak, Toruń.

Die frühmittelalterlichen Skelettgräberfelder in Kałdus, Woiwodschaft Kujawien-Pommern, Stellen 1, 2 und 4 (Forschungen aus den Jahren 2005–2007)

Kurzfassung

In Folge von mehrjährigen Ausgrabungsarbeiten innerhalb von drei Gräberfeldern, wurden, die Forschungen aus dem 19. und 20. Jahrhundert mit einbezogen, über 1030 frühmittelalterliche Skelettgräber freigelegt. In formaler Hinsicht ist das Grabfeld an der Stelle 4 am vielfältigsten. Entdeckte Spuren lassen auf eine fast über zwei Jahrhunderte lange Nutzung dieses Platzes für sepulkrale Zwecke schließen. Neben den Bestattungen mit West-Ausrichtung fand man hier auch zahlreiche Gräber, in denen das Skelett mit dem Kopf nach Osten, Nord-Westen, Süd-Osten oder sogar Nord-Süd ausgerichtet war. An der Stelle 1 überwogen Gräber mit West-Orientierung mit einem kleinen Anteil an Gräbern, wo die Toten mit dem Kopf nach Osten gerichtet bestattet waren, die man in dem östlichen Teil des Gräberfeldes vorfand. An der Stelle 2 waren fast alle Skelette westlich oder nord-westlich ausgerichtet. Die meisten Überreste verschiedener Holzkonstruktionen wurden an der Stelle 4 erfasst, die wenigsten dafür an der Stelle 1, die viel jünger als die anderen ist. Auf jedem der Gräberfelder wurde hohe Kindersterblichkeit (20%–30%) bestätigt. Den höchsten Anteil der Bestattung mit Beigaben fand man an der Stelle 2 (60%), den geringsten dagegen an der Stelle 4 (45%), an der man gleichzeitig die meisten Münzen in Gräbern gefunden hatte, darunter 2 Silbereinlagen.

Als das älteste lässt sich das an der Stelle 4 freigelegte Gräberfeld einschätzen, datiert in den Zeitraum vom Anfang des 11. Jahrhunderts bis in die zweite Hälfte des 12. Jahrhunderts. Die hier entdeckten Gräber lassen sich hinsichtlich ihrer Entstehungszeit mit den ältesten Festungsanlagen und Überresten der frühromanischen Basilika an der nördlichen Seite des Berges Góra św. Wawrzyńca in Verbindung bringen. Jünger und kurzlebiger war die Nekropole an der Stelle 2, datiert in den Zeitraum von der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts. Das jüngste Gräberfeld ist das an der Stelle 1 gelegene, datiert in den Zeitraum vom Ende des 11. Jahrhunderts bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Seine Nutzung fiel mit der Blütezeit einer Vorburg, denen Bewohner sich mit Handel und Handwerk beschäftigten, zusammen. Die Vorburg wurde in der Nähe des Gräberfeldes an der Stelle 2 gegründet. Gegen Mitte des 12. Jahrhunderts hörte man auf, das direkt an der Vorburg gelegene Gräberfeld an der Stelle 2 zu nutzen, und gegen das Ende des 12. Jahrhunderts das an der Stelle 4 freigelegte Gräberfeld. Am längsten bestattete man wohl die Toten an der Stelle 1 – vermutlich bis in die 20er Jahre des 13. Jahrhunderts.

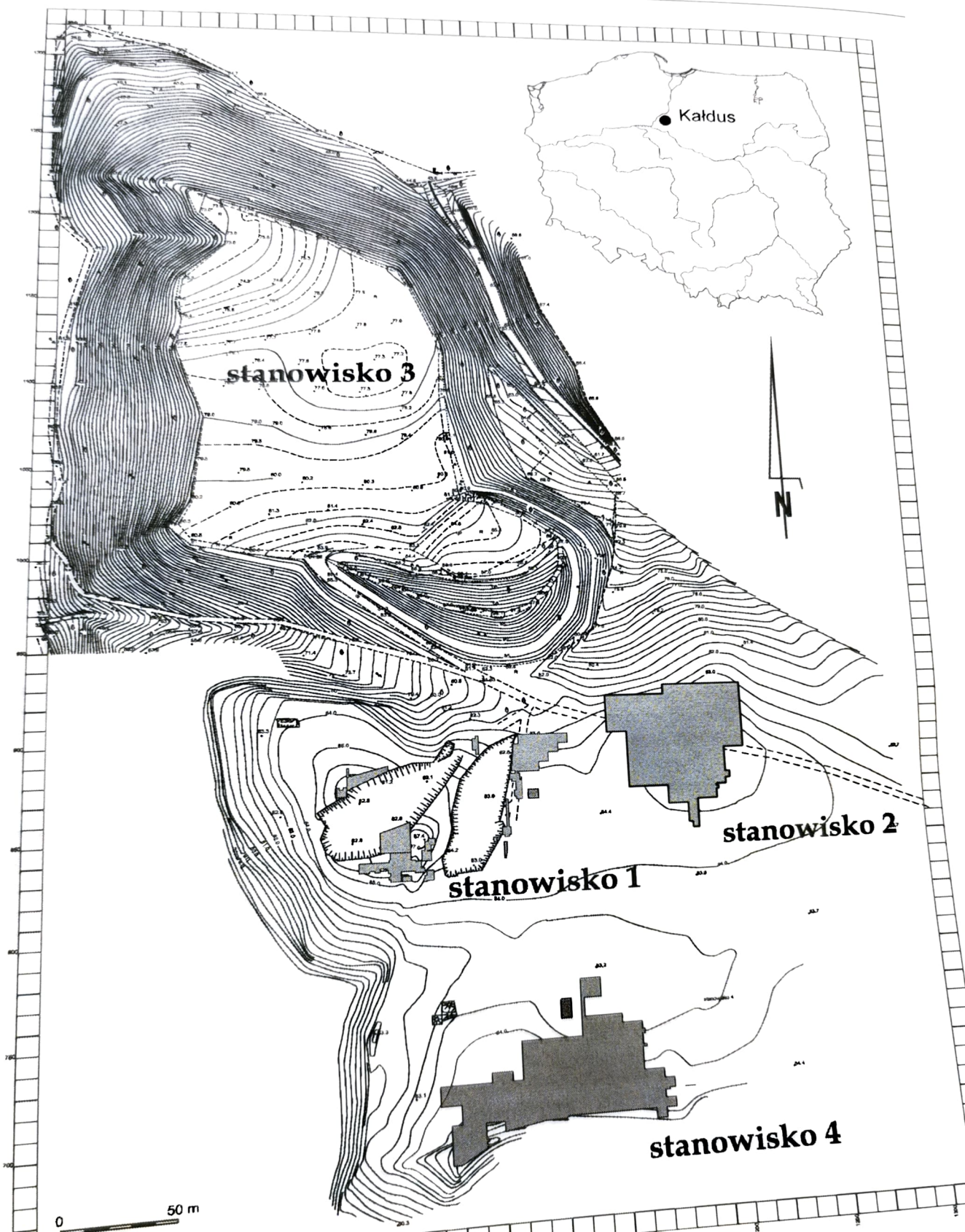
Kałdus
stanowisko 3
stanowisko 2
stanowisko 1
stanowisko 4
N
0
50 m

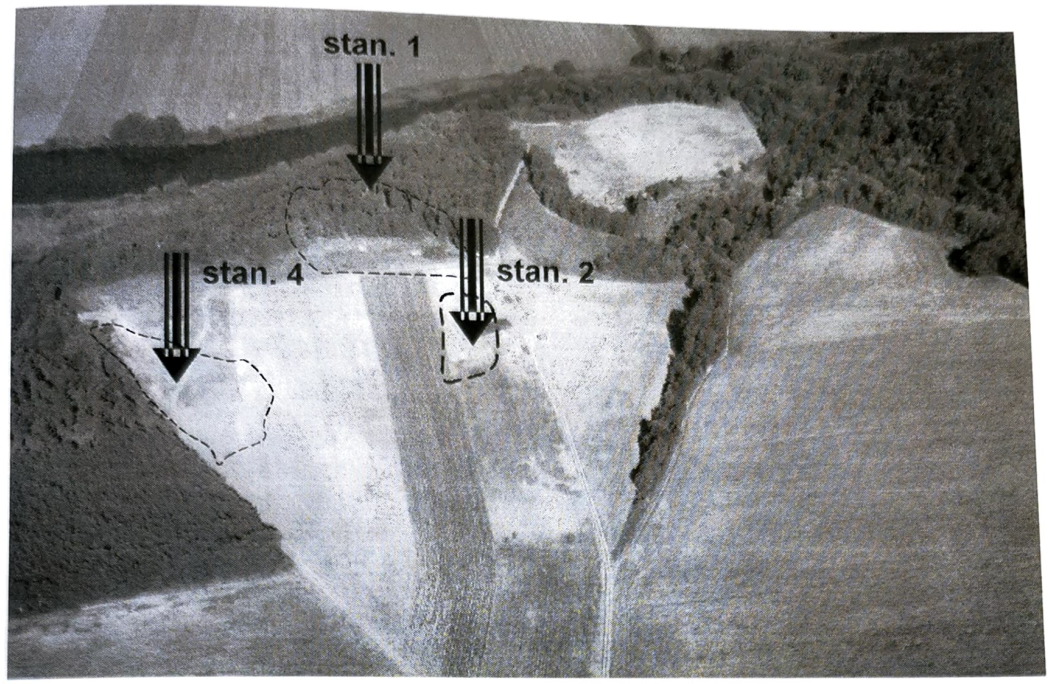

Ryc. 2. Zespół osadniczy w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie z lokalizacją cmentarzysk – widok od południa (fot. W. Stępień)

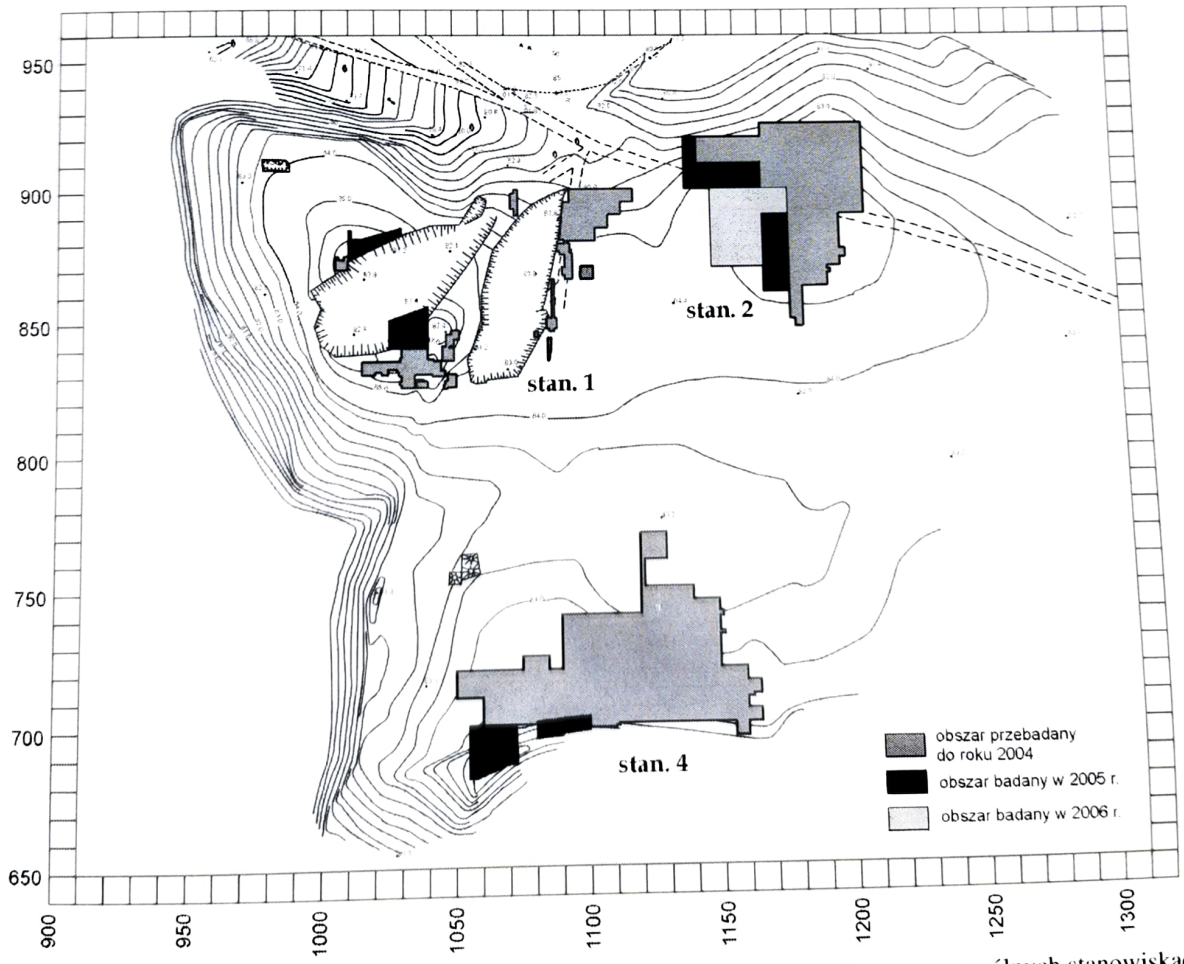

Ryc. 3. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie. Zakres przestrzenny prac prowadzonych na poszczególnych stanowiskach (rys. M. Mierzejewski, J. Bojarski)

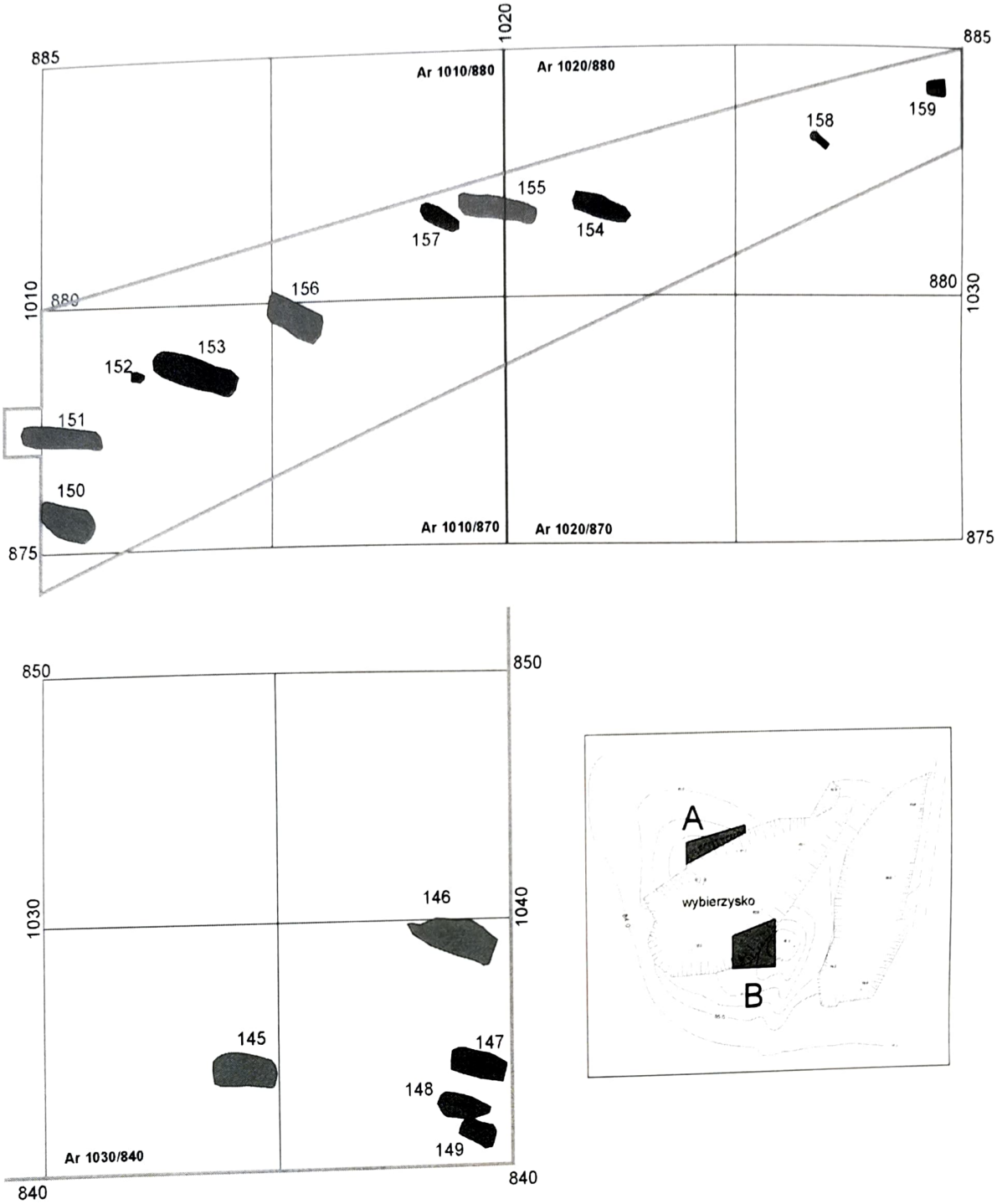

Ryc. 4. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1. Plan grobów odkrytych w części północnej (A) i południowej (B) wybierzyska piasku (rys. J. Bojarski)

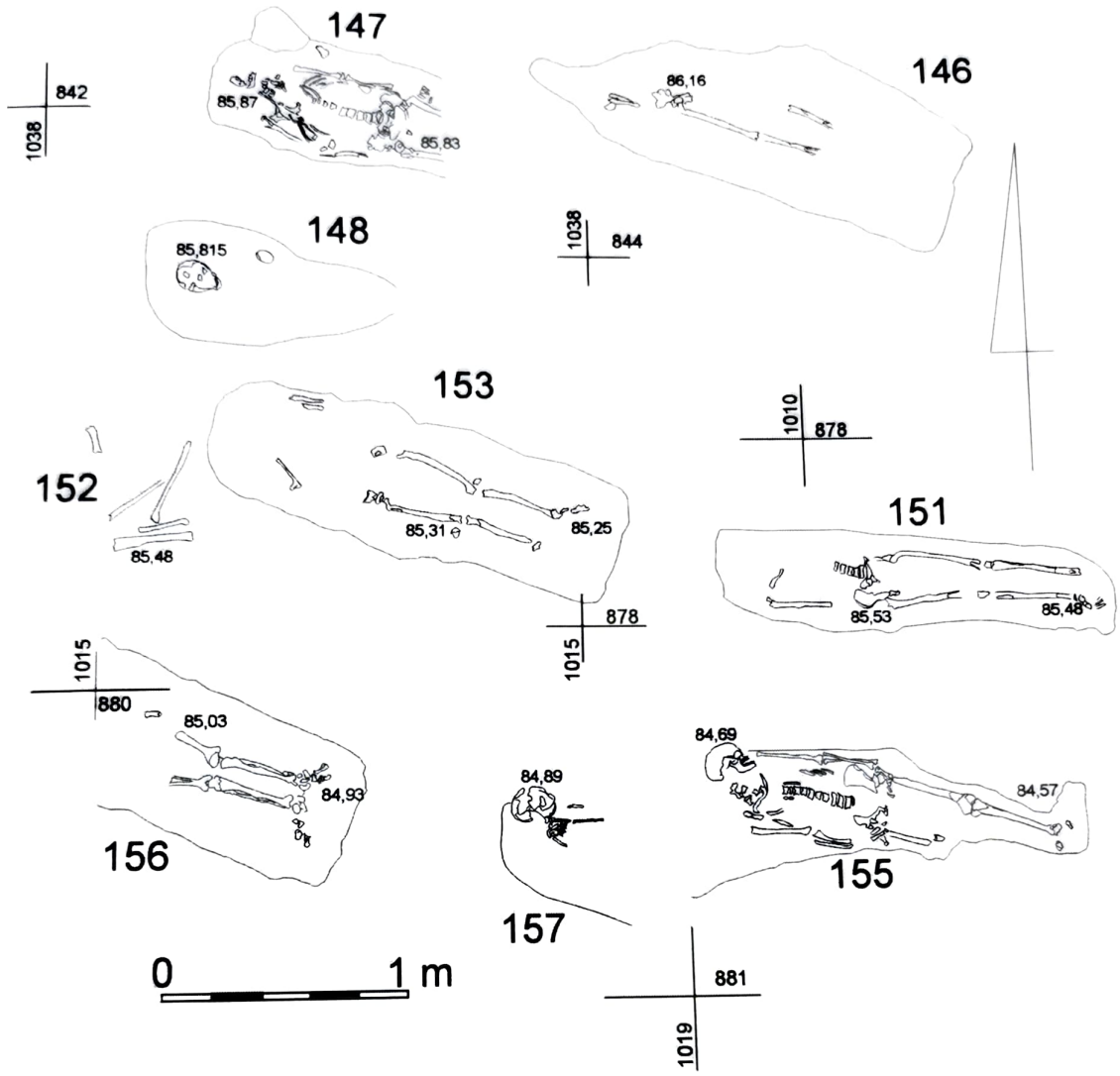

Ryc. 5. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1. Plany wybranych grobów odkrytych w 2005 r. (rys. T. Hildebrandt)

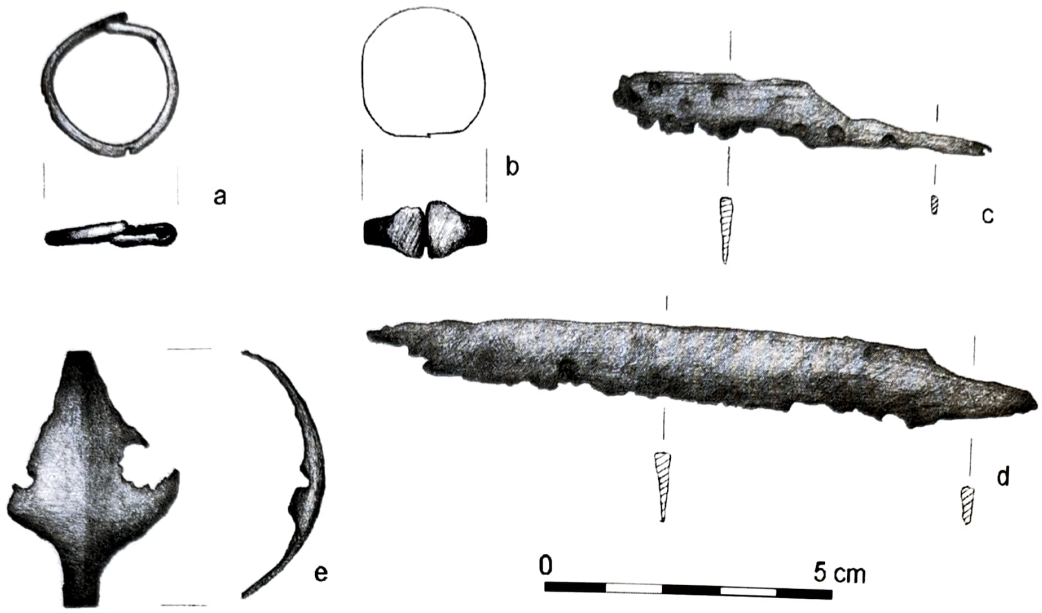

Ryc. 6. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1. Wybór zabytków: a – pierścionek brązowy (grób 159); b – pierścionek brązowy (humus); c–d – żelazne noże (humus); e – fragment żelaznego okucia? (grób 148) (rys. J. Bastek)

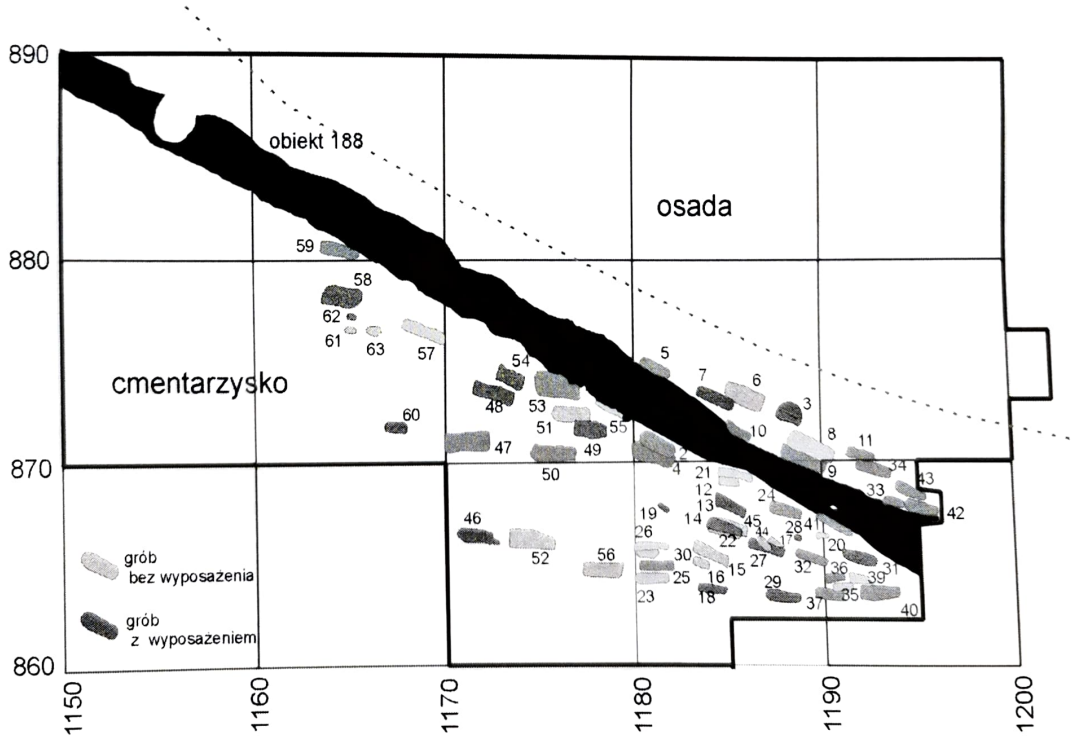

Ryc. 7. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Plan cmentarzyska (rys. J. Bojarski)

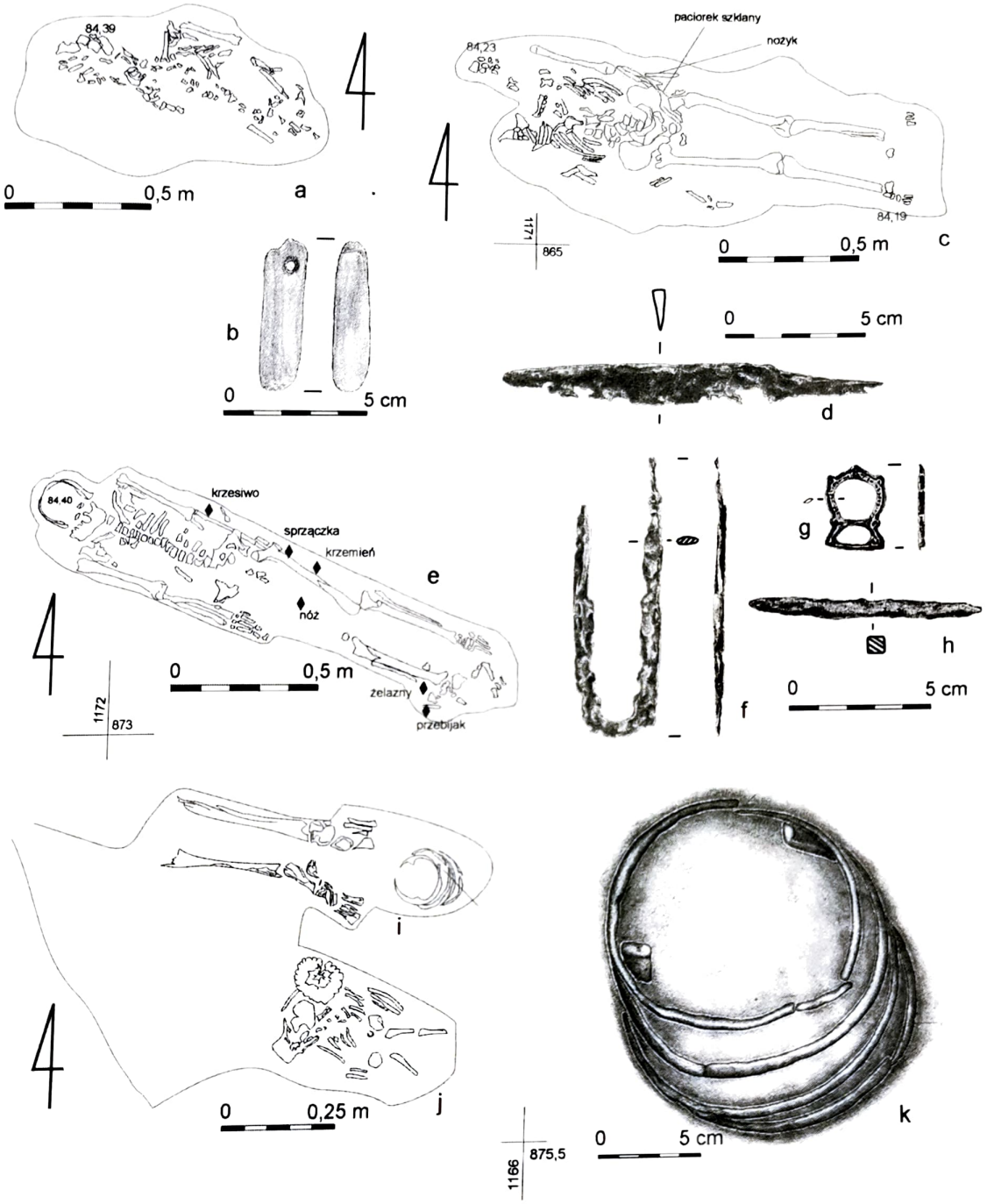

Ryc. 8. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Plan i wyposażenie grobów: 49 (a–b), 46 (c–d), 48 (e–h), 62 (i, k) i 61 (j); wybrane elementy wyposażenia grobów: b – osełka; d – nóż żelazny; f – krzesiwo; g – brązowa sprzączka lirowata; h – żelazne szydło; k – obręcze wiadra in situ (rys.: a, c, e, i, j – T. Hildebrandt; b, d, f–h – P. Ignaczak, k – B. Kowalewska)

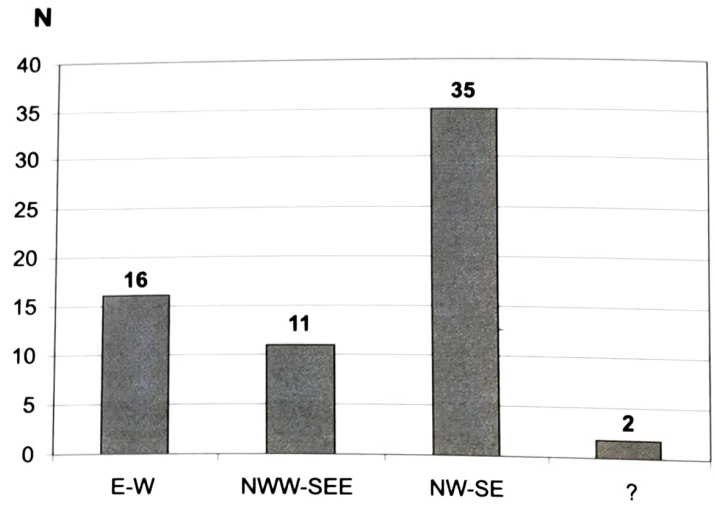

Ryc. 9. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Orientacja jam grobowych

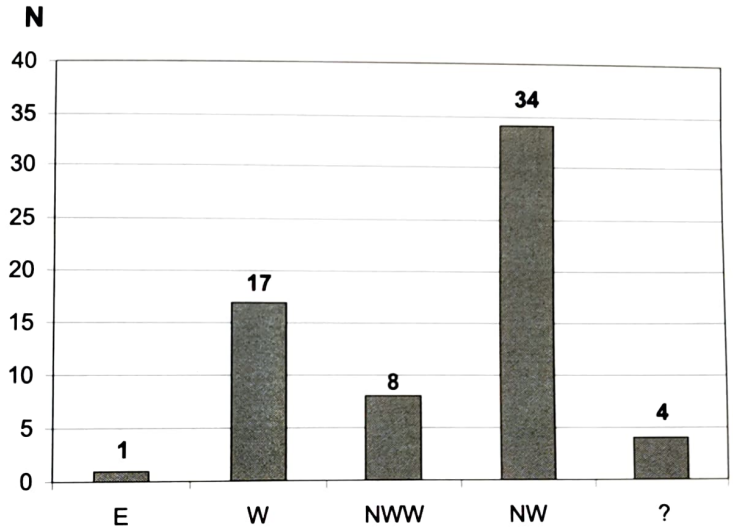

Ryc. 10. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Orientacja szkieletów według stron świata

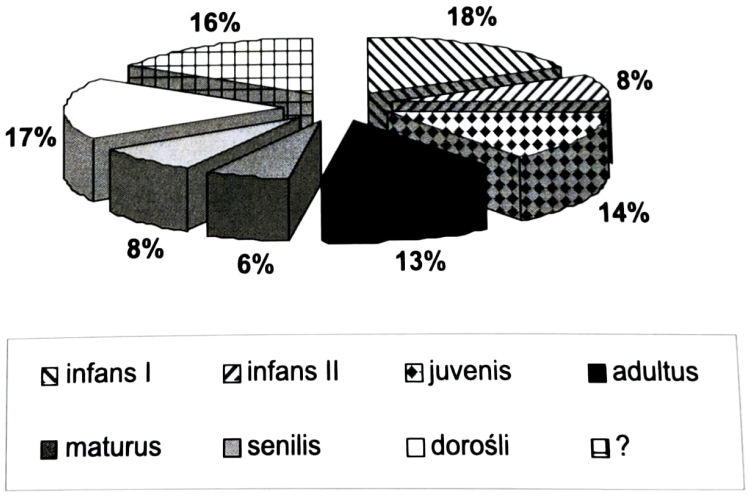

Ryc. 11. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Udział procentowy zmarłych w poszczególnych grupach wiekowych

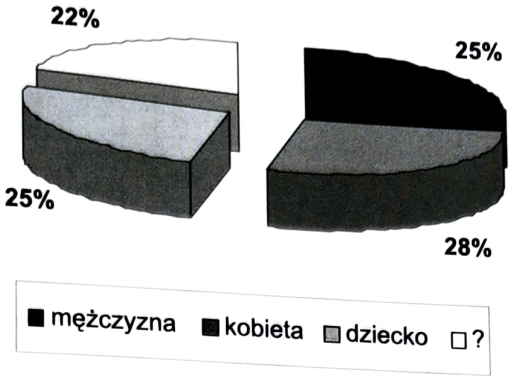

Ryc. 12. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Płeć zmarłych

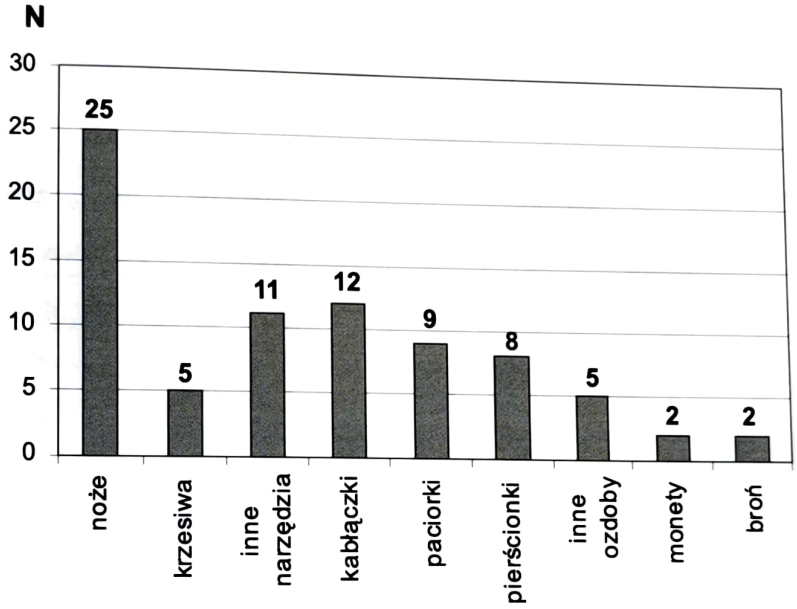

Ryc. 13. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Przedmioty wchodzące w skład wyposażenia grobów – rozkład ilościowy

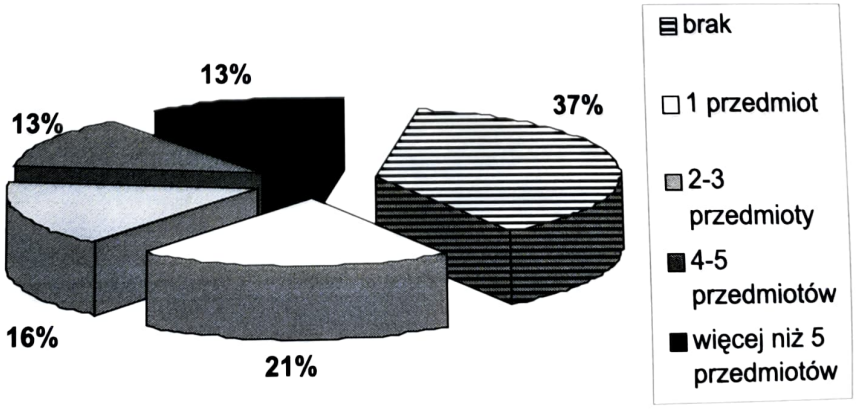

Ryc. 14. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Liczba przedmiotów wchodzących w skład wyposażenia – rozkład procentowy

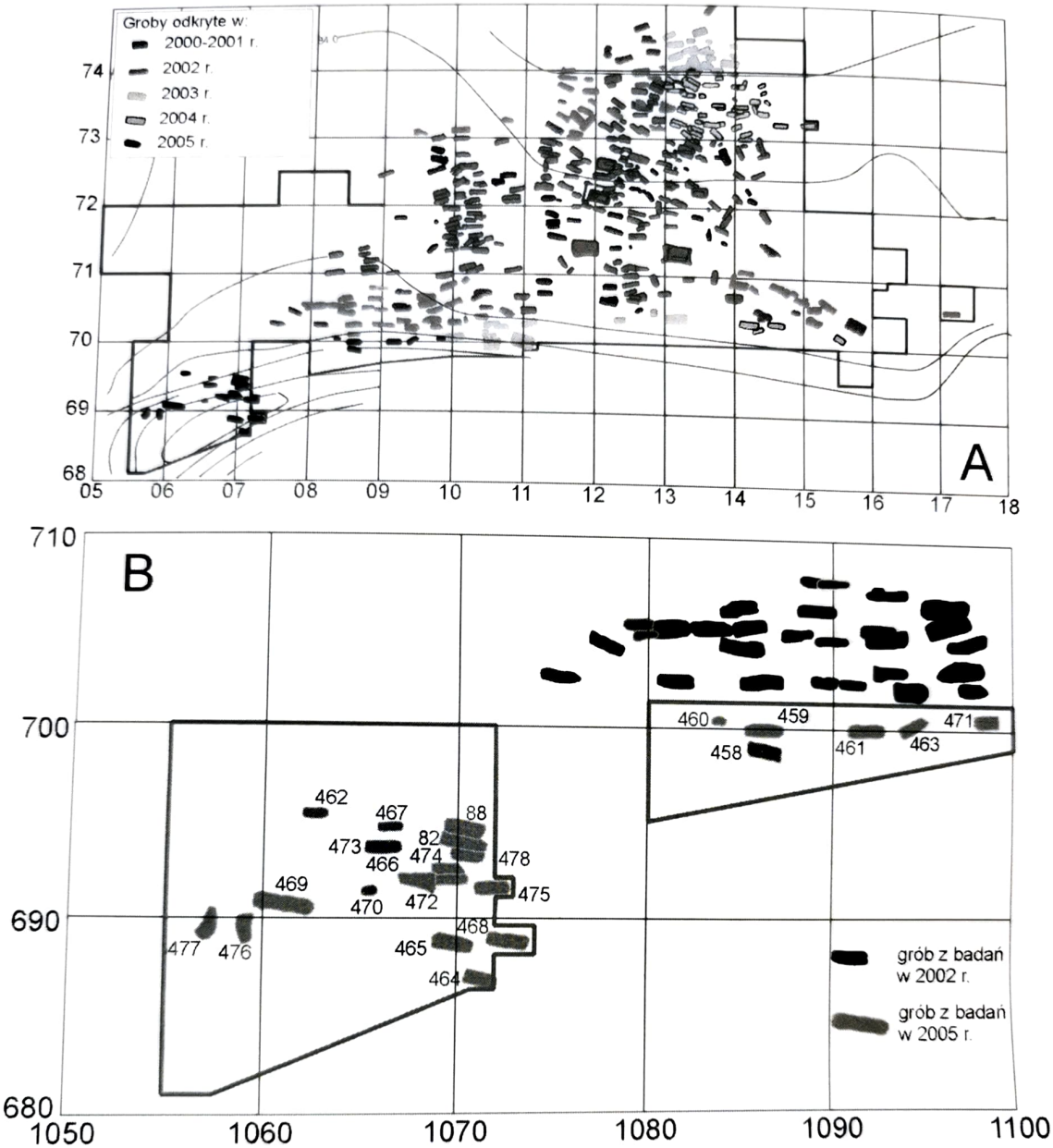

Ryc. 15. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. A – plan cmentarzyska po zakończeniu badań; B – plan grobów odkrytych w 2005 r. (rys. J. Bojarski)

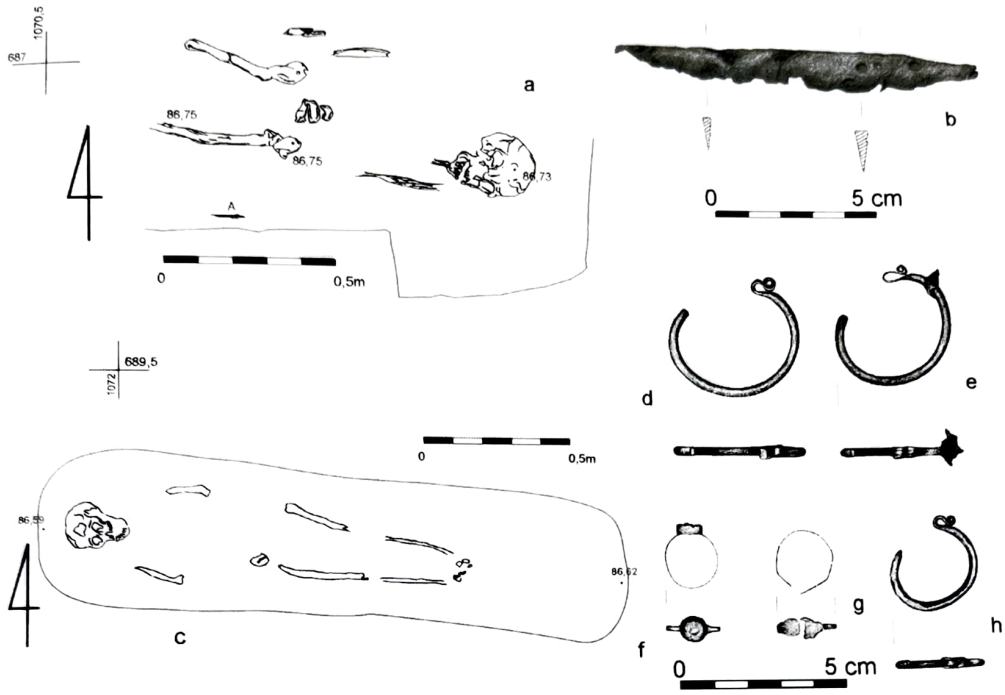

Ryc. 16. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Plany grobów i wyposażenie grobów 464 (a–b) i 468 (c–h); a – grób 464; b – nóż żelazny; c – grób 468; d–e, h – brązowe kabłączki skroniowe; f–g – brązowe pierścionki (rys.: a, c – T. Hildebrandt; b, d–h – J. Bastek)

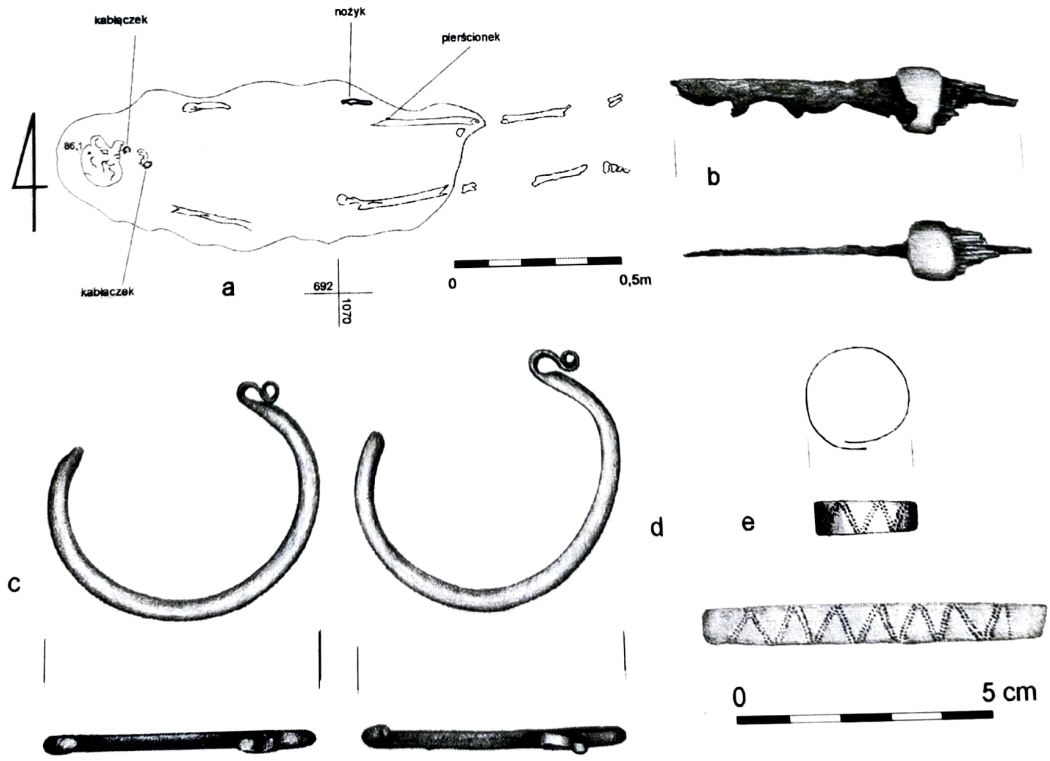

Ryc. 17. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Grób 474 (a): b – nóż z okuciem, c–d – dwa srebrzone kabłączki skroniowe, e – brązowy pierścionek (rys.: a – T. Hildebrandt, b–e – J. Bastek)

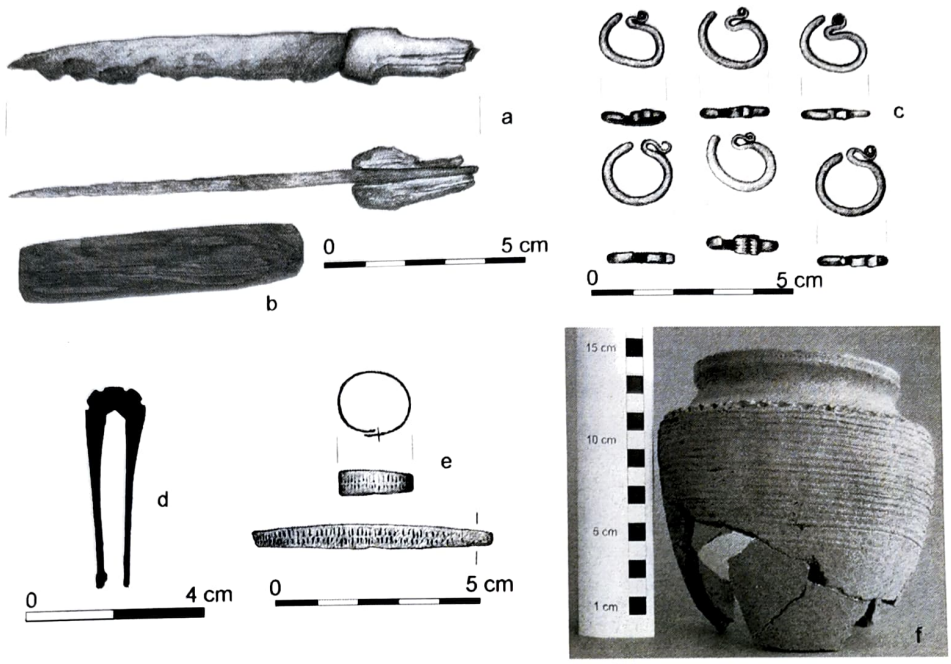

Ryc. 18. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4. Wybór przedmiotów z grobów 479 (a–b), 471 (c), 463 (d), 462 (e–f); a – nóż z drewnianą rękojeścią; b – osełka fyllitowa; c – sześć srebrnych kabłączków; d – brązowy widelec wagi szalkowej; e – pierścionek brązowy; f – naczynie ceramiczne (rys.: a, c, e – J. Bastek; fot.: b, e – P. Biarda)

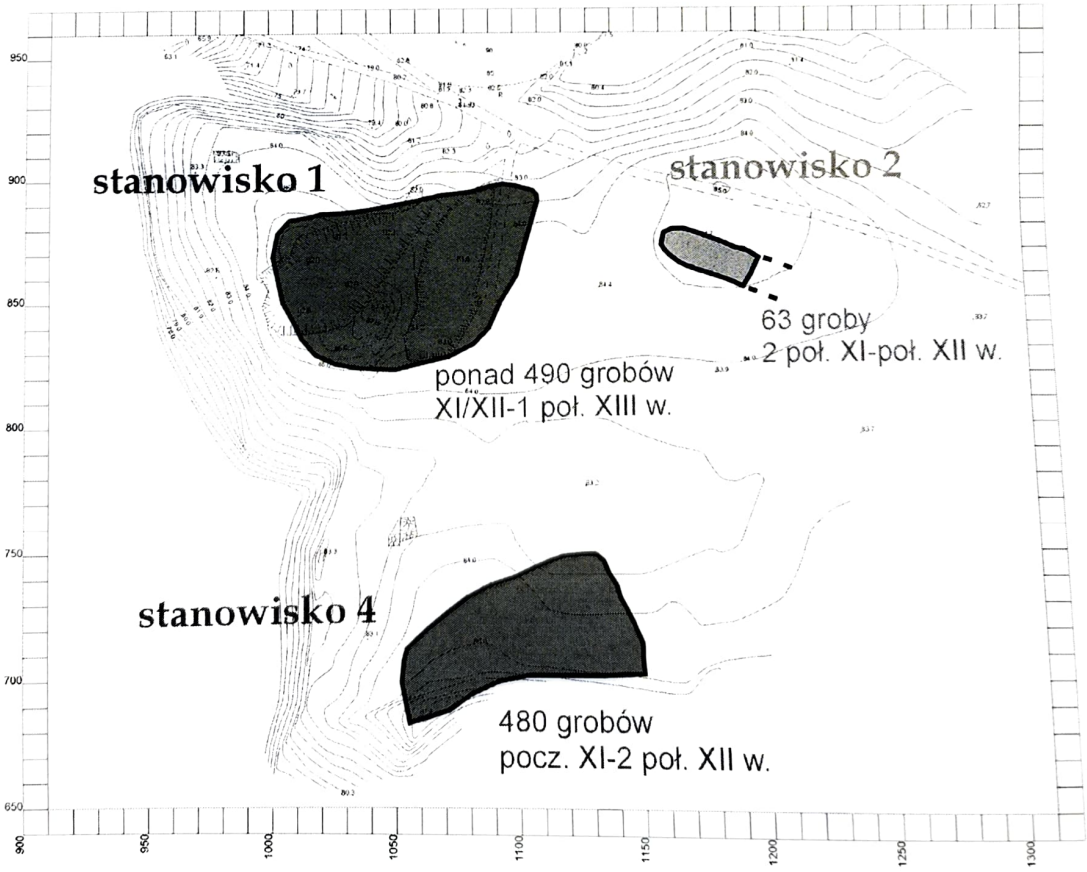

Ryc. 19. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie. Rozplanowanie cmentarzysk i liczba odkrytych grobów